

**МОДЕЛ ЗА ГРУПОВА ПСИХОКОРЕКЦИОННА
РАБОТА С МАЛОЛЕТНИ И НЕПЪЛНОЛЕТНИ
ИЗВЪРШИТЕЛИ НА ПРОТИВООБЩЕСТВЕНИ
ПРОЯВИ И ПРЕСТЪПЛЕНИЯ
(програмен подход “ИМАМ ИЗБОР”)**

Даниела Тасевска

**I. ТЕОРЕТИЧЕН КОНТЕКСТ ИЛИ СОЦИАЛНИ ЗАДАЧИ
НА РАЗВИТИЕТО НА ЛИЧНОСТТА ПРИ ПОДРАСТВАЩИ
(МАЛОЛЕТНИ И НЕПЪЛНОЛЕТНИ ЛИЦА)**

Съществува неяснота по въпроса кога се появява **самосъзна-**
нието и какво се разбира под самосъзнание.

Основният ефект, който се очаква от формирането на самосъз-

нанието е появата на вътрепсихичния феномен **Аз-концепция**. Той е
тъждество от йерархия на личностните качества и свойства и личностно-
оценъчната система, организирани конгруентно в единно цяло (Ериксън,
1998).

Централен компонент на Аз-концепцията е самооценка-
та: оценка на човека на собствените действия и резултатите от тях, на
мислите и чувствата му, на идеалите, мотивите, на себе си, на мястото
си в света (Алешина, 1994).

Преходът от детството към ранната зрелост се извършва в перио-
да на **юношеството**.

Началото на юношеството се свързва с пубертетното съзряване
на индивида (11–12 г.), а краят на периода се покрива със статута на
ранната възрастност (18–23 г.). Индивидът достига апогея в своето
развитие като организъм, полова диференциация, асимилация на социо-
културния тип, осмисляне на света и себе си, постигане на известна
автономност и независимост от родителите (Тасевска, 2009).

Стремежът на индивида през този възрастов период според Е.
Ериксън е постигането на Аз-идентичност или личностно израстване
през последователното разширяване на потребностите на Егото и

развитие на умения за съобразяване с нормите на обществото и културата (Ериксън, 1998).

Аз-идентичността изисква наличието на реалистична Аз-концепция, която включва едновременно физическото, когнитивното и емоционално овладяване на средата и социално признание в рамките на дадено общество.

Формирането на личността е процес на постоянно влияние на социалните подкрепления над индивида (Тасевска, 2007). Тези подкрепления са ефективни (позитивни), когато тяхното въздействие увеличава вероятностите за бъдещата проява на поведенчески актове, претворяващи социално-одобряемите норми на поведение; така се формира добре социализирана личност (**социално позитивен тип личност**).

В случаите, когато социалните подкрепители – вниманието, поощрението, чувството за привързаност от страна на околните, **отсъстват или са в противоречие с общоприетите норми и ценности** (противостоят на морала), тогава са налице предпоставки за формирането на личност (**социално негативен тип**), която има вътрешната готовност за антисоциална или противоправна реализация.

Следователно безспорно е влиянието на основните източници за **формиране на идентичността** – референтната група и “значимият друг” (Тасевска, 2007).

Възпитателният потенциал на всяка социална система е ориентиран към формирането на **социално приемливо поведение** (Бъргър, 1996).

Условно социализацията може да се проследи чрез анализ на етапите на социално научаване и на усвояване на себе си като активен социален индивид:

- социализацията е сложно единодействие от влиянието (силата, присъствието, интензитетата на въздействие) на социалната среда и закономерното съзряване на човека като биологичен организъм, психика и социална идентичност (полово-ролева);

- в интрапсихическата си същност социализацията отново е процес на единодействие между усвояването (интернализацията) на единици социален опит и неговото претворяване в действия, поведение, стил на живот;

- в интерперсонален план социализацията отразява процесите на комуникация на личността в обществото. Обществената действителност

предявява задължения, изисквания, очаквания, а индивидът отговаря с отношение, отговорност, активност.

○ на всеки възрастово-психологически етап от развитието на човека, социализацията протича под различни форми с общи характеристики и се открояват в процесите на подражание, идентификация, усвояване на социалните роли, стремеж към социално утвърждаване.

Превръщането на водещите социални норми и ценности във вътрешно индивидуални убеждения и позиции отразява преминаването на процеса на външна социализация във вътрешна готовност за самостоятелна социална индивидуализация на личността (Тасевска, 2007).

В етапите на своето психосоциално развитие социализиращата се личност гради нарастващи по сложност **умения за социален контакт** с обществото – в юношеската възраст личността е способна да установи значително по-широки контакти, значими взаимоотношения както с членовете на обществото, така и с отделни социални институции и др. (Ериксън, 1998)

В периода на подрастващата възраст индивидът най-активно усвоява социалния опит и формира нравствените диспозиции на личността си; стреми се към изграждане на адекватно социално поведение, постигане на саморегулация на действията си, постъпките и отношението си към социалната група, обществото, общочовешките ценности, традиции и култура.

II. ФИЛОСОФИЯ НА ПРОГРАМНИЯ ПОДХОД “ИМАМ ИЗБОР”

Изводите от социалните изследвания на множество специалисти от сферата на помагащите професии докладват, че в основата на извършването на правонарушения и престъпления от малолетни и непълнолетни лица са **отклоненията в поведението**. Поведенческите отклонения нерядко бележат своето начало още в периода на ранноучилищното детство. Най-честата причина за тях са неблагоприятни възпитателни обстоятелства в семейството, детската градина и началното училище, водещи до недисциплинираност, като качество на личността, но и до по-сериозните форми на антисоциално поведение при подрастващите (Абрамова, 1993).

Най-общо казано, две са предпоставките за трайното формиране у малолетни и непълнолетни лица на отказ/нежелание да се съобразяват и **подчиняват на** социалните норми и в крайна сметка за извършването на противообществени прояви.

ПЪРВО: неспособност за произволно (волево) регулиране на поведението или задръжка във формирането и развитието на целесъобразно поведение.

ВТОРО: неумение за подчиняване на изискванията, съответстващи на конкретната социална ситуация.

Като основна причина за появата на тези личностови дефицити обикновено се сочи доминицията на един от двата стила на възпитание в семейната система (**хиперпротекция или авторитарност**), в детската градина и в началното училище (Анциферова, 1991). Като тяхно следствие у поведението на подрастващия индивид се наблюдават:

- **неорганизираност;**
- **невнимателност;**
- **зависимост от възрастните;**
- **пасивност и подчиняемост;**
- **нарушения в общуването;**
- **слаба училищна успеваемост;**
- **враждебност и агресивност;**
- **негативни взаимодействия (интеракции) в семейството;**
- **нежелание за коопериране с връстници;**
- **силно привличане към лица с вече асоциално поведение.**

В досега използваните подходи към проблемите на подрастващи с противообществени прояви се откриват повтарящи се модели на мислене и организация, които обричат на частичен или пълен неуспех всякакви видове усилия. Традиционно решенията са с репресивен характер, вземат се отгоре и се спускат за решаване долу. Външни експерти провеждат срещи с проявилите се малолетни и непълнолетни лица и им налагат съответни санкции. Недостатък на тези варианти за решения е, че млади хора с антисоциално поведение остават **пасивни обекти на изследване** или добре описана целева група.

Модерните социални политики недвусмислено декларираат, че е възможна успешна реинтеграция в социума на малолетни и непълнолетни лица с противообществени прояви, чрез работа поне в следните четири направления (Бернд и Шулц, 2002):

1. Създаване на благоприятен психологически климат в социалните младежки общности с оглед:

- ✓ разширяване на конкретните представи за правилата на поведение;
- ✓ преодоляване на дистанцията между елементарните социално-етически знания и индивидуално-поведенческия опит.

2. Отстраняване на емоционално-психологическото натоварване.

3. Развитие на комуникативна култура и емоционална интелигентност.

4. Позитивно изменение на социалните нагласи, чрез актуализиране на мотивацията за постижение (откриване на водещите интереси и наклонности на личността).

Подобен подход се основава на убеждението, че преодоляването на антисоциалното поведение при малолетни и непълнолетни не може да има успех, ако се спуска “отгоре” или “отвън”, нито – ако се разчита на еднократни действия за справяне с последствията, а не с причините за тях. Това поставя на принципно нова основа **директната психокорекционна работа** с деца – извършители на престъпления (Кочюнас, 1997).

Предоставянето на социални услуги на тази целева група е опит за откриване на устойчиви форми на развитие, опит да се разчупи досегашният модел на изолация и разделение на ние (**социализирали те се**) и те (**социалните аутсайдери**). Подобно твърдение се крие в разбирането, че устойчивостта на промяната зависи от преодоляването на взаимните предразсъдъци и от инвестирането в постоянен, открит диалог между проявилите се и тези, от които зависят решенията: държавните институции и местната власт, т.нар. трети сектор или неправителствените организации и пр. обществени структури.

Приоритет на психокорекционната интервенция са малолетни и непълнолетни лица с престъпно поведение, а дългосрочната ѝ цел е социалната им еманципация, чрез формирането на социални умения и стимулиране на инициативи за растеж и самопромяна (Шулц, 1997).

Програмният подход „ИМАМ ИЗБОР” се осъществява посредством метода на групова работа в нарочно създадени групи за срещи, имащи за фокус решаване на въпроси, определени

като важни за целевата група, базиран на следните основни аспекти на интервениране:

- съвместна работа с целевата група за активизиране и подобряване на социалните компетентности;
- инвестиране в последователни стъпки, формиращи процес на Аз-развитие, а не в еднократни резултати;
- търсене на устойчивост на промяната, а не краткосрочен ефект;
- изпробване на нови модели на поведение и гъвкавост на програмната стратегия спрямо възможностите и очакванията на участниците.

Този програмен подход е насочен към пълна промяна на съществуващите социални нагласи за директна работа с деца-извършители на престъпления, а именно:

- от зависимост от решенията отгоре – към активно участие в процеса на вземане на решения;
- от негативизъм и липса на лично самочувствие – към увереност и мобилизиране на собствените възможности;
- от нетолерантни и асоциални стереотипи на поведение – към разбиране и приемане на различието и чужди гледни точки, а следователно и към възможности за диалог и намиране на взаимен интерес за алтернативни решения.

Тъй като, **груповата работа** с деца и младежи, с отклоняващо се поведение следва да е насочена към:

- оказване на подкрепа за придобиване на умения за социална адаптация;
- овладяване на ролевия репертоар, необходим за изпълнение на задачите на всекидневието;
- приемане и съблюдаване на културните норми и ценности, то целите и формите на груповата работа са ориентирани предимно към създаване на условия за личностен растеж на участниците.

В този контекст, груповата работа има за теоретичен и методически прототип, така наречените **Т-групи** (тренинг-групи).

III. СЪЩНОСТ НА ТРЕНИНГ-ГРУПИТЕ ПО ПРОГРАМА “ИМАМ ИЗБОР”

В рамките на програмен подход “Имам избор” **Т-групите** представляват своеобразна обучителна социално-психологическа лаборатория.

В условията на психична безопасност участникът в групата има възможност да тренира нови модели на поведение. Атмосферата, която се създава и подкрепата на групата формират условия за саморазкриване и психотерапия, преживяване на вътрешни конфликти, получаване на обратна връзка за начина, по който личността и нейното поведение се възприемат от другите.

Механизмът на социално учене, характерен за Т-групата по програма “Имам избор” се основава на теоретичните разработки на Ж. Пиаже и Л. С. Виготски (Кочюнас, 1999). Той се вписва в перспектива на развитие и се базира на идеята, че е възможно да се активира процесът на личностно развитие на индивида (като целта на активирането е да се задвижи процес, който поради различни причини е бил в застой) като се предложат тренингови ситуации, които биха позволили случването на три последователни процеса:

- 1) **НАТРУПВАНЕ НА ОПИТ**
- 2) **ОСМИСЛЯНЕ**
- 3) **ИНТЕГРИРАНЕ.**

По време на първия процес (**натрупване на опит**) на участниците се предлагат ситуации, които провокират личното им включване (Смид, 1999). Колкото тренинговите дейности са по-разнообразни, толкова по-добре цялостно се включват членовете на групата и следователно придобиват по-масивни нива на опитност:

- символично/семантично, чрез четене на притча;
- възприемане/въображаемо, чрез гледане на драматизация на притча;
- субективно/емоционално, чрез авторско написване на притча;
- активно/поведенческо, чрез собствено участие в драматизацията на притчата пиеса.

По време на втория процес (**обсъждане и осмисляне на преживян опит**) се цели участниците да извлекат максимално полезна информация от случилото се в групата (Марсел, 2005). Това е свързано с вътрешно осмисляне на разбраното, чрез въпросите “как” и “към какво” придобитият през собствената активност в груповите дейности опит, благоприятства личностния растеж.

В Т-групата, преживеният опит може да предизвика променливи ефекти върху участниците. Изразяването на различните и понякога противоречиви значения изважда наяве едновременно сложността на

индивидуалните представи и особеностите на всеки човек, като така подпомага себеоткриването.

Времето за обсъждания в Т-групата позволява на всеки да се обогати в личен план, но това изисква наличие на значително доверие между членовете на групата, за да може това действие да се извърши в дълбочина.

Впрочем, да се иска от даден индивид да сподели смисъла, който той дава на своя опит, означава готовност за това, отвъд заплахата за болезненост или страх. Някой, който скоро е преживял нараняване, не е обезателно готов да анализира това, което се е случило с него. Следователно, трябва да “дадем време на времето” и да не задължаваме участниците на 100% да се включват в обсъжданията (Дерменджиева и О. Никитов, 2004).

При навлизане в третия процес (**интегриране на преживян опит**) е важно постигането на т.нар. психологическа интеграция, която се състои в **сравняване на новопридобития опит с наличните или устойчиво организирани умения у отделния участник**, така че да има приемственост между тях и това да обогати цялостно социалните умения за социално адаптиране и реинтеграция.

Важно е, всеки участник в Т-групата да открие това, което преживеният опит означава за него, това което той прибавя към знанията му, това което го свързва с предишни опити. Преживеният опит трябва да бъде повод за субекта да промени своя светоглед и да обогати начина си на възприемане, т.е. – да му позволи да заздравя или да промени своята Аз-идентичност.

Това е реализируемо, ако участникът има яснота по отношение на целите си при участието си във всяка групова дейност, за да може предварително или поне съвременно да прецени евентуалните ползи от нея и да избере да се включи (или не). Напълно възможно е обаче, при условия, че индивидът не знае в какво се включва, то той да бъде недоверчив в държанието и реакциите си. Което изисква подходяща намеса от страна на водещия на Т-групата (Дерменджиева, 2005).

Фокус на работата в Т-групите е **експериментирането** (апробирането) от участниците на нови видове поведения в безопасна, защитена групова среда.

Обучителният цикъл на Т-групата се състои от следните етапи:

- представяне на самия себе си;
- получаване на обратна връзка;

○ експериментиране на нови поведенчески модели.

Ключов аспект на поведение в Т-група е **откритостта**. През нея всеки участник се обучава на уменията да се „свърже“ със своите чувства и да ги изрази пред другите в групата – вербално и невербално.

Ролята на водещия (психолог, социален педагог, социален работник) се изразява в това, да въввлече участниците в съвместна работа по изследване на собствените преживявания и взаимоотношения, а след това да се отдръпне от ръководната си функция. Но той остава отговорен за създаване на климат на психологическа сигурност за участниците, в която постепенно те започват да изразяват себе си през фокуса на зряла автономност.

Отличителна черта на Т-групите от традиционните видове обучения е наличието на **основополагащи принципи**. Тяхното последователно реализиране при провеждане на груповата работа осигурява по-добра ефективност на процеса учене, спрямо качеството на класическите му форми: лекция, семинар, четене на научна литература (Кочюнас, 1999).

Кои са принципите на Т-групите?

1. Т-групите са базирани на принципа **„тук и сега“** – това означава, че основният замисъл на груповата работа е да служи като „социално огледало“, в което всеки участник да може да види себе си в процеса на своето конкретно проявление в живота на групата. Затова като важно правило на групата се приема ограничението да се обсъждат теми и събития, които са провокирани от рамката на тренинга („тук и сега“). Обсъждането да е от първо лице (ед.ч.), т.е. – да е персофицирано. Следователно групата да не приема изказвания от типа на: „Ние мислим...“, „Всички хора се...“. Съответно разрешено е да се приемат споделения по типа „Аз мисля...“, „Според мен...“ и пр.

2. Като корекционна форма на социално-психологическо влияние Т-групите се структурират посредством един **особен механизъм: качествено изменение на процесите на общуване в група** – това означава, че общуването се явява вътрешно необходимо условие за осъществяването на съвместната дейност (целта на груповата работа) и същевременно общуването служи като важен инструмент (предпоставка) за създаването и развитието на групата като психологическа цялост.

3. Следващ принципно важен момент от структурирането на Т-групата е наличието на **активност на участниците** – това означава, че очакваното самоизменение и личностен растеж за всеки от членовете на групата, може да се реализира, единствено чрез приемането на позицията на активен субект на вътрегруповото взаимодействие, а не на пасивен обект на въздействие. Само така груповата работа би имала индивидуален смисъл и може да се разглежда като непосредствен резултат от активното участие на личността или променена Аз-ефективност.

4. С особена значимост относно качеството на процеса на социално учене в Т-групата, се интерпретира и принципът за „**осъществена междуличностна обратна връзка**” – това означава, че при всяка съвместна работа, участниците в Т-групата следва да дават и получават обратна връзка за собственото и на другите преживяване и поведение. В качеството си на условие за конструктивна междуличностна комуникация, възприето е обратната връзка да се реализира описателно, навременно и да е релевантна на потребностите на получаващия и на даващия. Така обратната връзка се превръща в инструмент, повишаващ адекватността и информативността на груповото взаимодействие.

5. Важен груповоформиращ принцип на Т-групата е **емоционалната включеност** на участниците. Оказва се, че степента на активност при изпълнение на груповите дейности се основава на индивидуалния преживелищен опит. Именно той се превръща в емоционален компонент имащ отношение към крайните ефекти на саморазвитието на личността.

Разпознати са три **основни фази** на групова динамика при сформиранието на Т-групата. Те могат да бъдат с различна продължителност, но винаги се проявяват в следния порядък:

Първа фаза: НАЧАЛО – по време на тази фаза, членовете на Т-групата са твърде напрегнати и се опитват да намерят опора извън себе си: търсейки я:

- или от водещия;
- или в общоприетите конвенции за общуване;
- или въз основа на собствения опит за междуличностна комуникация.

Най-често напрежението на участниците се ретушира посредством „имитиране на сплотеност” (псевдосплотеност) или чрез стерео-

типни поведенчески модели на комуникация между участниците. При създаване на ситуации, в които има несъвпадение на очакванията между водещ и група се създава ситуация на „безтегловност“ (мъртва точка), което може отново да увеличи тревожността и несигурността, относно участието в груповите задачи.

Втора фаза: ПРЕСТРУКТУРИРАНЕ – по време на тази фаза членовете на Т-групата правят последни опити да принудят водещия да отговори на техните очаквания. Възможно е да му отправят заплахи, да го изнудват, да са агресивни, саркастични и дори да са открито критични към поведението му на водещ и способностите му за управление на групата. Общият емоционален фон е наситен с болезнени и негативни преживявания, свързани най-вече с липсата на готовност „да се откажа от собствените разбирания“ за правилата на междуличностно общуване.

Трета фаза: ТРЕНИНГ – след сложното протичане на „емоционалния взрив“ по време на втората фаза започва фазата на същинския тренинг на Т-групата. Участниците пристъпват към експериментирание на нови поведения. Характерно за групата, при тази фаза е намаляването на зависимостта от водещия и увеличаването на „опирането на себе си“, което рязка повишава интереса към груповата работа.

В тренинговата фаза протичат процеси, които подпомагат вътрешното освобождаване на личността, разширяват знанията в различни сфери, повишават социалнопсихологическата и компетентност и уменията и за общуване и себепознание.

Цикличността на провеждане на Т-групата е в рамките на 30 до 50 часа, като **средната продължителност на груповия сеанс** е около 3 часа, а **числеността на групата** е между **8–15 члена**, които са включени **доброволно** в груповия процес.

IV. УМЕНИЯ НА ВОДЕЩИЯ И ОРГАНИЗАЦИЯ НА Т-ГРУПАТА ПО ПРОГРАМА “ИМАМ ИЗБОР”

Моментът, в който се установява **договор за сътрудничество** между водещия участниците в Т-групата е **началото на формиране на групата** и възможността тя да стане сплотена и единна. Следователно, участниците предварително трябва да са запознати с идеята относно присъствието си в Т-група, като преди всичко им е осигурена подходяща среда за формиране на доверие между тях и водещия (Реза, 2000).

Ето защо една от **първостепенните задачи на водещия е да изясни рамката, смисъла и ценностите**, в които ще се осъществяват дейностите по програма „ИМАМ ИЗБОР”.

Водещият представя на групата преследваните цели, предвидените дейности, необходимото поведение и отношение за постигането на целите, начините на работа, календара на дейностите.

Ако младежите имат питання или забележки водещият е длъжен да отговори възможно най-конкретно, за да мотивира членовете на групата към очакваната активност за действие.

Освен това, изключително важно е по време на тази първа среща **членовете на Т-групата да идентифицират ролята си на “обучавани”**, т.е. ясно да отдиференцират причината си за участие в груповата работа, а именно: **оказване на подкрепа за придобиване на социални умения (компетенции) за изграждането на тяхното социално бъдеще или реинтеграция в обществото.**

В програма “Имам избор” обучението е чрез опита. Следователно, влизайки в различни ситуации и по силата на своя преживян опит, участниците изграждат знания и умения, както в познавателен и емоционален, така и в рационален план. Важно е членовете на групата да бъдат поставени в ситуация да „вършат нещо”, т.е. да им се предложат ситуации, в които техния потенциал да бъде мобилизиран.

Тръгвайки от ясно определени цели, на тях следва да им бъдат подавани:

- теми за обсъждания;
- ролеви игри, симулации;
- казуси или проблеми за разрешаване;

След това **на всеки участник се дава правото да изрази собствените си преживявания** (това, което е научил, разбрал, почувствал), изводите, до които е достигнал и разбирането си за промяната, която би реализирал спрямо собствените бъдещи намерения.

По време на споделянето на всеки участник следва да бъде осигурено **пространство за изслушване**. То е всъщност критерият за качество на груповата работа. Когато има изслушване е възможно придобиването на увереност, защото младите хора усещат през споделянето, себе си като равностойни на другите и това безусловно им носи чув-

ството за индивидуалност и социално приемане. Освен това, изразяването на мнение в групова среда е предпоставка за „доизясняване” **сам на себе си**, затрудняващите обстоятелства при справянето с дадена социална ситуация.

Освен да бъде отговорен за защитата и уважението към личността на всеки участник, **водещият е длъжен да насърчава и стимулира груповата сплотеност**. Това означава, да улеснява работата ѝ и да регулира афективните феномени, които се развиват в нея (Анциферова, 1991).

Начинът, по който **водещият упражнява влиянието си** е решаващ фактор за единството на групата, особено в началната фаза, когато групата се сформира (Абрамова, 1993).

Ролята на водещия е **да мотивира участниците**:

- да вървят напред в търсенията си;
- да концептуализират и да придадат смисъл на преживения опит;
- да преминат от стадия на възприятието в стадия на разбраното;
- да анализират, да бъдат критични и т.н.

При обяснение на правилата за групово участие водещият следва да обърне внимание на **поддържащата функция на Т-групата**. Знайки, спецификата в мисленето, преживяването и поведението на малолетни и непълнолетни с противообществени прояви, е важно той да им създаде среда, наситена със стабилни ориентири. Това предполага **наличието на еднопосочни, последователни и координирани подкрепящи влияния от страна на водещия, спрямо целевата група**.

Конкретно **уменията, които водещия следва да развие у участниците**, за да се осигури групово единство или чувство на екипна принадлежност (**изтласкване на личните интереси**) са:

- уважение на мнението на другите (толерантност);
- способност за сътрудничество и взаимна подкрепа;
- приемане на критика;
- даване на доверие;
- познаване и приемане на груповите цели;
- солидарност и емпатия.

Това може да бъде постигнато, ако самият водещ на Т-групата по програма “Имам избор” разполага със **специфични за треньорската дейност умения**, по-важни от които са:

- „зачитане” на всеки ученик като индивидуална личност;
- фокусиране върху смисъла на обсъжданата тема и тренираните умения;
- непрекъснато поясняване на целите, процесите, очакваните резултати;
- осигуряване на достатъчно време за себеосъзнаването и промяната на всеки участник;
- откритост, автентичност в отстояване на позицията си и способност да признава собствени грешки;
- емпатийно и разбиращо отношение към участниците и признавае на постигнатото от тях в процеса на групова работа;
- способност за изслушване на неочаквани искания на участниците;
- способност за подкрепяне в изясняването на актуалните им потребности;
- способност за стимулиране към самостоятелно търсене на решение;
- гъвкавост в подходите и умение за справяне с открита агресия, грубост, обиди като не ги отхвърля, а ги разглежда конструктивно на всеослушание групата;
- използване ресурса на групата, т.е. – водещият да предизвиква възможни взаимодействия между участниците и по този начин да улеснява личното развитие на всеки един.

V. МЕТОДИЧЕСКИ ИНСТРУМЕНТАРИУМ НА Т-ГРУПАТА ПО ПРОГРАМА „ИМАМ ИЗБОР”

Съдържателно вариантите на тренинги, които екипът разработва и реализира в програма „Имам избор”, **представлява еkleктика или система от утвърдени в социалната практика методи** за подпомагане промяната в отделния човек, работния екип и организацията като цяло. Така например, с оглед потребностите на целевата група (малолетни и непълнолетни лица с противообществени прояви) на програма „Имам избор”, то наложително за груповата работа в Т-групите е включването на елементи от класически тренинг-програми, имащи следната тематика:

1. Тренинг за формиране на екип. Тренингът повишава сензитивността на личността в условията на интензивен групов опит, развива

знанията и способностите за общуване, създава условия за споделяне на собствените преживявания в група. Изгражда умения за работа в екип и вземане на групово решение, повишава доверието и сътрудничеството между отделните членове на групата.

2. Тренинг за асертивно (уверено) поведение. Тренингът спомага за преодоляване на неувереността, за повишаване на самочувствието и самооценката на участниците. Овладяват се техники за ефективно поведение чрез отстояване на собствената позиция без конфронтиране с околните.

3. Тренинг за усъвършенстване на емоционалната интелигентност. Тренингът е насочен към развиване на компонентите на емоционалната интелигентност – разпознаване и назоваване на чувствата и емоциите, изграждане на умения за тяхното контролиране, повишаване на вътрешната мотивация, формиране на умения за въздействие върху емоциите и чувствата на околните.

4. Тренинг за подобряване на уменията за комуникация. Тренингът спомага за осмисляне особеностите на човешкото общуване, за вглеждане и преценка на собствения стил на комуникация, за разграничаване на ефективните от неефективните модели на взаимодействие.

Усъвършенстват се уменията за общуване чрез развитие на способността за емпатия, овладяване на техники за ефективно слушане и подаване на обратна връзка.

5. Тренинг за конструктивно управление на конфликти. Тренингът създава умения за опознаване и справяне с чувствата, които водят до пораждаване на конфликтни ситуации и ескалиране на конфликта.

Спомага за откриване на общност в интересите при сложни ситуации. Показва начините за преработка на неефективните позиции в спора и стъпките за конструктивно общуване.

6. Тренинг за справяне с екстремални условия. Тренингът способства усвояването на ефективна поведенческа линия при работа в нестандартни и екстремални условия. Акцентира се върху усъвършенстването на наблюдателността, концентрацията и обхвата на вниманието, справянето с чувствата и нагласите. Овладяват се техники за следване на инструкции и вземане на решение в дефицит

от време, за справяне с високите нива на социален и личностен стрес. Акцентира се върху засилване на доверието и кооперацията с другите.

7. Тренинг за устойчивост към стресогенни въздействия.

Тренингът подкрепя и разширява уменията за психично разтоварване. Овладеват се методите на прогресивната мускулна релаксация, автогенен тренинг и активните форми на възстановяване. На основата на техниките „отпускане чрез концентрация” и “общуване чрез движение” се постига противодействие на склонността към успокоение чрез външни субстанции – алкохол, медикаменти, психотропни вещества.

VI. ПРАКТИЧЕСКИ КОНТЕКСТ ИЛИ ПРИДОБИВАНЕ НА СОЦИАЛНИ УМЕНИЯ ЗА ЕМОЦИОНАЛНА И ПОВЕДЕНЧЕСКА САМОРЕГУЛАЦИЯ ПРИ МАЛОЛЕТНИ И НЕПЪЛНОЛЕТНИ С ПОВЕДЕНЧЕСКИ ДЕВИАЦИИ ПО ПРОГРАМА “ИМАМ ИЗБОР”

Очаква се голяма част от представителите на целевата група на **програма „Имам избор”** да изпитват затруднения да се реинтегрират социално, поради факта, **че не притежават изискуемите за социалната среда социални компетенции**. Следователно в прагматичен или **практически аспект** се оказва необходимо да се работи за развитието на такива компетенции.

Както се изясни в предходния параграф при малолетни и непълнолетни извършители на противообществени прояви, нито семейната им среда, нито училищната институция са допринесли за изграждането у подрастващите на умения и способности, необходими за социалното им адаптиране и в крайна сметка за успешното им интегриране в социума (Тасевска, 2007).

Най-обобщено като базисни социални компетентности за успешна социална интеграция на личността в периода на средното детство се определят:

1. САМОСТОЯТЕЛНОСТ

Наличието на способност/умение за самостоятелност се изразява в:

○ **Спазване на социални норми, приети в обществото, в което живеем.**

Самостоятелността включва поемане на отговорност, като се започне с грижата за самия себе си (лична хигиена и поддържане на

облеклото в добър вид) и се продължи с уважение към другите (точност при срещите, например);

○ **Планиране изпълнението на дейности или спазване срокове.** На личностно равнище, сроковете, които си определяме, за да постигнем целите си, ни позволяват да преосмислим и преценим нашия напредък. Следователно е наложително да накараме младежите да осъзнаят необходимостта от етапни действия и да ги научим да ги планират според сроковете, с които разполагат.

○ **Организиране на собственото движение в заобикалящата среда** без да се очаква помощ отвън за ориентиране по карта или за избиране на маршрут, подходящ за дадена ситуация.

○ **Ориентиране в личната житейска история.** Означава от една страна – да се знае миналото, смисълът на настоящето за осъществяване на целите на бъдещето, а от друга – актуални спомени за роднинския кръг, с оглед приобщаване към семейната памет. Те служат за обръщане към себе си и формират личностната идентичност не само в семейството, но и в обществото, в което живеем.

○ **Аргументиране на собствените избори,** чрез представяне на ясни мотиви, относно вземането на дадено решение, т.е. – след преценка на логическите последици, свързани с реализиране на решението.

Прилагане на стратегии, за удовлетворяване на личните потребности, с оглед контекста на Аз-концепцията или способността да се намери пътят за постигне на жизнените цели.

2. СЕБЕУТВЪРЖДАВАНЕ

Себеутвърждаването е социално умение за отстояване на собствените потребности, желания, намерения, преценки и ценности без агресивност и изпълнението им по социално приемлив начин.

Себеувереността е готовност за посрещане и справяне с житейски предизвикателствата и е израз и на добре развит конструкт за себеуважение и следователно за себеприемане.

Нейният дефицит е главната причина за агресивна реакция или за подчинено поведение в случай на различия в мненията с други хора.

Ето защо за всеки човек е важно актуализирането на **чувство за собствената си стойност.**

Наличието на способност/умение за себеутвърждаване се изразява в:

- **свободно изразяване на собственото мнение** пред другите, задаване на въпроси, открито говорене за себе си, въпреки различната позиция на другите;

- **умение за себепрезентиране през силните страни** на личността, съобразено със социалните обстоятелства и норми на конкретната житейска ситуация;

- **умение изразяване на критично отношение към хората и ситуациите**, с оглед отстояване на избраната жизнена позиция намиране на собственото място в общността;

- **способност за проява на решителност в рисковите ситуации, т.е.** – поемане на инициатива и отговорност, въпреки бариерите пред постигането на успех;

- **способност за приоритизиране на жизнените цели** (краткосрочни и дългосрочни) вътрелично ангажиране за тяхното преследване и осъществяване.

3. ОБЩУВАНЕ

Социалното умение за общуване с другите, различните от мен, е всъщност предпоставка за успешното приобщаване на индивида към неговата социалната група и към по-широката социална реалност.

Наличието на способност/умение за общуване се изразява в:

- **Разбиране на полученото послание** (вербално или невербално) и изпращане на разбираем отговор, релевантен на комуникативната ситуация.

- **Изслушване на другите** или осмисляне на гледната на партньора в комуникативната ситуация, съобразяване с нея и отстояване на собствените си идеи.

- **Разширяване на собствените знания и информираност през чутото и приетото от другите** и на тази база увеличаване на себепознанието, чрез отчитане на различията с другите.

- **Умение за уважение и кооперативност** с различните и допринасяне за успеха през собствената положителна роля в комуникативния акт.

VII. МЕТОДИЧЕСКИ НАСОКИ ЗА ВОДЕЩИЯ/ОБУЧИТЕЛЯ

В рамките на директната групова работа с децата/младежите, с отклоняващо поведение, е важно професионалистите да насърчват участниците към определяне на личните приоритети, с оглед постигане на по-близките и по-далечни жизнени цели.

Това означава водещият на групата да работи с малолетни непълнолетни извършители на престъпления по посока: идентифициране параметрите на **собствената идентичност**.

Подобна насока на психокорекционната работа предполага устойчива идентификация на участниците, евентуално с: родители, учители, възпитатели и връстници, а не безпрекословно подчинение на вътрешни импулси или на нечии чужди интереси.

Себеутвърждаването е акт на асимилиране на действителността през собствения емоционално-поведенчески потенциал и възприети ценностни ориентации.

ЗАДАЧИ:

1. Снемане на емоционалното напрежение.
2. Подкрепа за справяне с негативните преживявания, които възпрепятстват позитивната и адекватна самооценка.
3. Създаване на възможност за възпитаване на себеувереност.

Програма

„ИМАМ ИЗБОР”

Целева група

Ученици от VII до XII клас (средна и горна училищна възраст).

Методически аспекти на дейността:

Цел: Психологическа групова работа с деца с противообществени прояви за формиране на умения за себеутвърждаване като ефективен тип социална активност, базиран на асимилиране на действителността през собствения емоционален ресурс и ценностни ориентации.

цел

задачи

методи

Характеристика на методиката:

- Групата се използва като инструмент за лична помощ;

- Груповата работа е центрирана върху отделния участник;
- Всеки член от групата се справя със своите проблеми.

Успехът на психокорекционната работа е базиран върху “ефекта на малката група”, а именно чрез създаване на интимност, доверие, разбиране, приемане, защита да се окуражат децата и младежите с девиации към нормативна себепромяна.

Използва се форматът на **Т-групите** (тренинг групи)

Необходими материали:	<ul style="list-style-type: none"> • Флип-чарт; • Постери за флип-чарт; • Маркери и флумастери за флип-чарт; • Тиксо за стена (хартиено); • Обучителни материали
------------------------------	---

Обучителна сесия	Продължителност (в учебни часа)	Тема на обучителната сесия
Сесия 1.	<i>8 учебни часа</i>	Самоличност и ценности
Сесия 2.	<i>8 учебни часа</i>	Да познаем силните си страни
Сесия 3.	<i>8 учебни часа</i>	Моите реакции и чувства
Сесия 4.	<i>8 учебни часа</i>	Аз имам много таланти, способности, умения

Практически материали

Програма „ИМАМ ИЗБОР”

Сесия 1: „Самоличност и ценности”

Работен лист

„НЕЩАТА, КОИТО ЦЕНИШ”

Инструкция:

А) Водещият приканва участниците да се разделят по двойки.

Б) **Целта** е всеки да интервюира партньора си от двойката относно някои важни житейски въпроси и ориентации.

В) Ролите се сменят, т.е. – и двамата участници „вземат интервю и дават интервю”.

Г) Инструкцията към партньора в двойката е: “Моля, помисли над въпросите, които ще ти задам и ми дай своите отговори!”.

Въпросникът, който получават участниците е следният:

- Какво те зарежда?
- Какво те радва?
- Какво те натъжава?
- Какво те разсива?
- Какво те вбесява?
- В какво вярваш безусловно?
- За какво можеш да жертваш себе си (живота, приятели, любими вещи)?

• Кои са известните личности, на които искаш да приличаш?

Кажи три думи, които те описват най-точно?

Д) Следва представяне на двойките, като всеки от двойката има за **задача** да представи колегата си, т.е. – изразеното му мнение по поставените въпроси. Водещият поставя и изискването след представяне на отговорите на партньора си от двойката, всеки младеж да сподели как се е чувствал по време на този процес – колко лесно или трудно му е било.

Практически материали

Програма „ИМАМ ИЗБОР”

Сесия 1: „Самоличност и ценности”

Работен лист

Инструкция: Направете под формата на разказ „Карта на моята самоличност”, като им дава предварително подготвена на постер схема за себеанализ:

Например:

„Карта на моята самоличност”

”Трите думи, които ме описват най-точно са....., защото аз се чувствам силен и активен, когато.....

Аз се радвам, когато....., но се натъзвавам от.....

Винаги се смея при..... и силно се ядосвам.....

Бих пожертвал живота или други ценни неща за.....

Искам да съм като.....

Вярвам абсолютно в..... ”

Забележка: Водещият приканва по желание участниците да прочетат написаното и след това се прави обсъждане на необходимостта защо човек трябва да може да се оглежда в онова, което носи вътре в себе си, **което е формирал като свой порядък – отношения към себе си, към другите, към света изобщо.** Водещият препоръчва на младежите да запазят този лист, да го закачат над леглото си или да го приберат на друго сигурно място и в моменти на вземане на решение при сложна ситуация да си препрочитат разказа, за да си припомнят кои са всъщност нещата на които държат и които имат истинско значение за тях и ги правят силни и уверени хора. Защото при разрешаване на даден житейски проблем, ключът обикновено е вътре в нас – **индивидуалните ценности** са тези, които ориентират и помагат да се вземе най-правилното решение.

Практически материали

Програма „ИМАМ ИЗБОР”

Сесия 1: „Самоличност и ценности”

Работен лист

„КОЛАЖ НА МОЯ „АЗ”

Инструкция: Сега ще имате възможност да използвате собственото си въображение и **чрез работа с ножица, хартия и лепило** да изобразите най-близките си житейски цели или своите желания и стремежи, и качествата, които одобрявате в себе си.

Очаквам всеки да си намери удобно място и да направи „Колаж на своя Аз”, като на **лицевата страна на плика** изобрази чрез снимки

това, което е важно за него в този момент; **на задната страна на плик**а, това към което се стреми за близките 5 години, а **вътре в плик**а да **подбере и постави** картинки или снимки, които да изобразят тревогите, безпокойствата, страховете му. Те обикновено са факторите, които ни карат да не бъдем понякога достатъчно решителни, или напротив, провокират ни към необмислени, екстремни действия.

Забележка: Водещият предварително е подготвил свитъци със стари, непотребни вестници и списания (препоръчва се да има повече снимков материал). Раздава на всеки участник бял плик, размер А4 като поставя и задачата:

Практически материали

Програма „ИМАМ ИЗБОР”

Сесия 2: „Да се преживяваме през силните си страни”

Работен лист

„КОЛАЖ НА МОЯ „АЗ”

(Самопредставяне)

Инструкция: Водещият връща групата към работата от предишната обучителна сесия и приканва участниците да вземат колажите си. Отваря се **работен режим на себепредставяне**. Сформират се двойки. Всяка двойка се изолира от другите на подходящо разстояние и отваря свое пространство за общуване

Задачата се изпълнява на три етапа:

Първи етап: Всеки да разреши на партньора си да разгледа колажът му и да поиска той да разкаже какво е разбрал за него (авторът му). Така всеки ще може да разбере доколко онова, което е изобразил и смята за себе си като водещо и важно разбираемо и за другите.

Внимание: Ако в разказа на партньора си от двойката не откриваш противоречия, то ти наистина познаваш добре себе си, т.е. – представата за себе си, която си изобразил на твоя колаж е реална и ти си в хармония със себе си и другите.

Втори етап: Ако има различия в обратното споделяне на партньора ти за смисъла, който ти си вложил в колажа за себе си, то сега е времето да ги представиш пред него.

Внимание: Би било добре да се замислиш кои от твоите качества, черти на характера, желания, потребности и стремежи **остават неизвестни** за обкръжението ти и какво можеш да промениш, за да може приятелите ти да те опознаят още по-силно.

Трети етап: Участниците в двойката вземат самостоятелно решение дали да разкрият себеоткритията си за своите страхове, които са вътре в плика и ако го направят, то дали на по-късния етап да разказват за тях пред голямата група.

Практически материали

Програма „ИМАМ ИЗБОР“

Сесия 2.: „Да се преживяваме през силните си страни“

Работен лист

„МОИТЕ СИЛНИ СТРАНИ“

Инструкция:

А) Всеки да изброи колкото се може повече, но не по-малко от 10 свои положителни характеристики.

Б) Нека подборът бъде според собствените разбирания на участника, т.е. да се отбележи в списъка това, което съответната личност харесва в себе си, независимо дали хората около нея го одобряват или не. След изпълнение на работата всеки да премине към работа по следните задачи:

➤ **Отговори на въпроса:** Какво чувстваше, докато се „хваляше“?;

➤ **Разпредели „силните си страни“ в три групи – 1) колко от нещата, които определяш като свои силни страни са част от твоя външен вид?; 2) колко са черти на твоя характер?; 3) колко са специфични твои умения?;**

➤ Помисли над всяка от групите и допълни пропуснати твои положителни характеристики за всяка група.

➤ Подреди по важност от едно (това, което смяташ за най-важно) до пет (това, което смяташ за най-маловажно). Започни с първата група – **положителни качества от моя външен вид**, след това втора група – **силни страни от моя характер** и накрая трета група – **специфични мои умения**.

В) След изпълнение на самостоятелната работа – водещият поставя един стол пред „челото” на групата и казва, че всички един по един, ще се изправят на този стол, ще погледнат от високо групата, ще се огледат в очите на другите и ще кажат първите три свои силни характеристики.

Забележка: Водещият акцентира върху това всеки участник да запомни чувството, което преживява, когато е на „пиедестала” пред другите. При изпълнението на задачата групата аплодира съответния участник.

Г) **Прави се споделяне:** какво сме ние хората, как идентифицирането и актуализирането на нашите силни страни ни прави да се чувстваме могъщи, силни, уверени.

Практически материали

Програма „ИМАМ ИЗБОР”

Сесия 2.: „Да се преживяваме през силните си страни”

Работен лист

ЗАДАЧА ЗА ДОМАШНО

Инструкция: Водещият поставя на участниците следното изискване:

1. При среща с ваш познат намерете повод да му/й **направите комплимент**. Това може да стане или по време на разговор, или като го заговорите само по причина да отправите комплимента.

2. Запишете комплимента и коментирайте ситуацията, като посочите как бихте могли да подобрите изказване на позитивна обратна връзка на близък човек.

Това е **схемата**, която да ползвате:

Отправен комплимент:

Как се почувствах?.....

Каква беше реакцията на другия човек?
.....

Изразих ли с комплимента своите собствени чувства на приятелско отношение?

Как?.....

Комплиментът беше ли конкретен? – към качество, действие, отношение.....

Практически материали

Програма „ИМАМ ИЗБОР”

Сесия 3: „Моите реакции и чувства”

Работен лист

Интерактивна игра „ЛИЧЕН ГЕРБ”

Инструкция:

1. Всеки от вас ще получи материали, за да си направи – графично представяне на името или рисунка, нещо което символизира личността му.

2. След индивидуалната работа всеки презентира изработения „Личен герб” и обяснява идеята, която стои в основата на изображението.

3. Водещият дава на всеки позитивна обратна връзка за изборът му за изобразяване на себе си.

Практически материали

Програма „ИМАМ ИЗБОР”

Сесия 3: „Моите реакции и чувства”

Работен лист

„КАК ДА КАЗВАМ ТОВА, КОЕТО МИСЛЯ?”

Инструкция:

А) Водещият приканва участниците да се разделят по двойки и всеки да помисли за взаимоотношенията си с хората.

Б) Целта е участниците да идентифицират човек, на който отдавна искат да кажат нещо негативно.

В) Водещият предлага на всяка двойка да изиграе пред голямата група съответните диалози/разговори.

Г) **Поставя на цялата група следните изисквания:** “Преди да влезеш в ролята и да говориш с човека помисли!”

- Какъв е проблемът, за който ще разговаряте?
- Какви са твоите цели?

Д) След всяко проиграване – водещият спира двойката и изисква от участника, който е давал критика, да отговори на следните въпроси:

- Какво каза на този човек?
- Как този човек реагира на казаното от теб?

Забележка: След проиграването на всички диалози водещият обобщава, че когато сме засегнати от някого, ние или не му показваме истинските си чувства, за да не го обидим, отблъснем, загубим като приятел, или действаме тъкмо обратното: в яда си го нападаме и обвиняваме жестоко за това, което преживяваме.

И двата модела на поведение се основават на нашето неумение да отправяме конструктивно критика. Важно е да изработим свой стил за подобно реагиране при междуличностното общуване.

Практически материали

Програма „ИМАМ ИЗБОР”

Сесия 3: „Моите реакции и чувства”

Работен лист

ОТПРАВЯНЕ НА ПОЗИТИВНИ ПОСЛАНИЯ

Инструкция:

А) Водещият раздава на всеки участник лист хартия с размери А4 и приканва всеки от групата да очертае ръката си на листа и да напишат името си в горната му част.

Б) Задачата е: те да подават листа си на участника от дясната им страна.

В) Когато получи листа с очертаната ръка на член от групата, всеки участник изписва дума или фраза в един от ъглите на листа – нещо, което е истинско, мило и важно за съответния член от групата, чието име е върху листа.

Г) Листата се разменят, докато всеки получи обратно своя лист.

Забележка: Когато получат собствените си листа и прочетат написаното, водещият пита участниците какво мислят за задачата? Какво са почувствали от написаното и как са се справили с писането за всеки от групата.

Практически материали

Програма „ИМАМ ИЗБОР“

Сесия 4: „Аз имам много, таланти, способности и умения“

Работен лист

МОИТЕ УМЕНИЯ ЗА МОИТЕ ЦЕЛИ

Инструкция:

А) Младежите се обучават как да си поставят цели и да изработят навици за преодоляване на препятствия по пътя към достигането им.

Б) Всеки човек има съкровени цели и желания, за които не говори поради различни причини – другите ще му се присмеят, ще го разберат неправилно, или ще му завиждат. Днес вие ще формулирате основните цели, които бихте искали да постигнете в близко бъдеще.

В) След това ще изберете човека, на който се доверявате в най-голяма степен в групата, и ще споделите с него/нея своите планове за бъдещето. Бъдете максимално откровени, защото предполагам вече сте разбрали, че това е най-добрият начин да получите разбиране и подкрепа. Тъй като това са вашите най-съкровени желания и стремежи, вие трябва да сте сигурни, че всичко ще остане между вас двамата, защото вашият партньор умее да пази тайна.

Г) Определяне на целите: всички свои цели и желания в следващите упражнения изказвайте само в положителна форма: „Аз искам...“, „Аз мога ...“, „Аз ще ...“. Помнете, че отрицателните изказвания изразяват вашата оценка и пречат на действието, като често напълно го блокират. Първо нека изясним какво искате да промените в себе си, в своя живот. Това е много важно, защото можете да си поставите лъжливи или неизпълними цели, водещи до самозалъгване и разочарование. Понякога е доста трудно да определим целите си. Съществуват много вътрешни препятствия – вътрешни конфликти, вътрешни проблеми, проявяващи се като неразбираема за самите нас съпротива, изразяваща се в страх, скука, мързел, желание да се заемем с нещо по-различно. Понякога се включва и „Вътрешния критик“, който повтаря скептично: „Мислиш ли, че това е възможно... Стига си дрънкал глупости... Бе ти нормален ли си..... Всички ще ти се смеят...“

Д) Седем стъпки към постигане на целта

1) Анализирайте целта. Задайте си въпрос: Какво означава за мен да достигна тази цел? Как конкретно ще се прояви тя?

- 2) Направете преценка и запишете на какъв етап от осъществяването на целта си се намирате сега, какво знаете вече, какво можете.
 - 3) Оценете своите възможности.
 - 4) Помислете какви конкретни стъпки трябва да предприемете, за да достигнете целта.
 - 5) Конкретизирайте всяко от действията във времето.
 - 6) Осъществете набеязаното.
 - 7) Проверка и контрол на резултатите.
- Добре е да си направите таблица и да записвате в нея по хоризонтала всичко, което правите, а по вертикала – времевите отрязъци по които проверявате постигнатото. Добре е да правите това всеки ден, за да разберете дали сте изпълнили дадените пред самите себе си обещания. Можете да давате оценка с (+) или (–).

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

1. **Абрамова, Г. С.** Введение в практическую психологию. Брест, 1993.
2. **Алешина, Ю.** Организация консультативной беседы. М., 1994.
3. **Анцыферова, Л.** К психологии личности, как развивающейся системе. М., 1991.
4. **Бек, А.** Само любов не стига, 1994.
5. **Бернд, Е. и Уилям Шулиц.** Наръчник за консултантска компетентност, 2002.
6. **Бъргър, П. и Т. Лукман.** Социалното конструиране на реалността, 1996.
7. **Дерменджиева, Д., О. Никитов.** Телефонно консултиране, 2004.
8. **Дерменджиева, Д.** Да се учим на ненасилие, 2005.
9. **Ериксън, Е.** Идентичност, младост и криза, 1998.
10. **Кочюнас, Р.** Основы психологического консультирования. М., 1999.
11. **Марсел, Р.** Да позволим на детето да порасне без травми, стрес и неврози, 2005.
12. **Реза, Ж.** Философия на предразсъдъците, 2000.
13. **Смид, Р.** Групповая работа с детьми и подростками. М., 1999.
14. **Тасевска, Д.** Психологическо консултиране в училище, 2007.
15. **Тасевска, Д.** SOS – семейства в криза, 2009.
16. **Шулман, Л.** Изкуството да се помага на индивиди, семейства и групи. С., 1997.